

נסכא דרבי אבא - אופי דין שבועה

"ההוא גברא דחטף נסכא מחבריה..."

(נבא בתרא לג:).

הגמרא מספרת על אדם שחטף מידיו של חברו 'נסכא' – חתיכת כסף. הנחטף הביא לבית הדין עד אחד שהעיד על מעשה החטיפה. לטענתו, העדות מוכיחה שהחוטף הוא גזלן, ועליו להחזיר את הנסכא שגזל. החוטף הודה שתיאורו של העד מדויק והוא חטף את הנסכא, אך הוא פירש את האירועים בצורה שונה. לפי דבריו, הוא איננו הגזלן, אלא אדרבה – הנחטף הוא שגזל ממנו את הנסכא במועד מוקדם יותר. כאשר הוא חטף את הנסכא הוא למעשה השיב לרשותו את רכושו.

רבי אבא מכריע שהחוטף חייב להחזיר את הנסכא לנחטף. כיוון שעד אחד מעיד כנגדו שהוא חטף את הנסכא, הוא חייב להישבע כדי להכחיש את דברי העד. אולם, במקרה שלנו הוא אינו יכול להישבע, ולכן עליו לשלם, על פי הכלל "מתוך שאינו יכול להישבע – משלם".

בהמשך השיעור נתייחס לשאלה מדוע החוטף אינו יכול להישבע. אך לפני כן נעסוק בירור הדין העקרוני, העומד בבסיס הפסק של רבי אבא – "מתוך שאינו יכול להישבע משלם".

מתוך שאינו יכול להישבע – משלם

מלבד סוגייתנו, מצאנו את דין 'מתוך' בסוגיה נוספת:

"שבועת ה' תהיה בין שניהם – ולא בין הירשין..."

דאמר ליה: 'מנה לאבא ביד אבך', אמר ליה: 'חמשין ידענא, וחמשין לא ידענא'.

(שבועות מז:).

על פי הדרשה המובאת בגמרא, קיים מקרה בו יורשיו של אדם פטורים משבועה. לאחר בירור קצר מגיעה הגמרא לתיאור המדויק של המקרה בו קיים פטור זה: ראובן היה חייב לשמעון מנה. לאחר מותם של ראובן ושמעון, באו יורשיו של שמעון ותבעו את המנה מירשיו של ראובן. יורשיו של ראובן טוענים שאכן ידוע להם שאביהם היה חייב חמישים זוז, אך לגבי החמישים הנוותרים אין הם יודעים דבר.

דרשת הכתוב דלעיל באה ללמד שהיורשים פטורים במקרה זה, והם משלמים רק את חמישים הזוזים שבהם הודו. הגמרא מדייקת מכאן, שאילו ראובן ושמעון היו

בחיים והיה מתנהל ביניהם דיון דומה – ראובן היה חייב לשלם לשמעון את המנה כולו.

הבסיס לפסק זה הוא דין 'מתוך'. ראובן הוא מודה במקצת, ולכן הוא חייב בשבועת מודה במקצת על חמישים הזוזים הנותרים. אולם הוא נתקל בבעיה, כיוון שהוא עצמו איננו יודע בוודאות האם הוא חייב או פטור. ממילא ברור שהוא לא יכול להישבע, ועליו לשלם.

בגמרא שם מבואר שדין זה נתון במחלוקת אמוראים. רב ושמואל סוברים שלא קיים דין 'מתוך' במקרים אלה, וממילא הוא פטור מלשלם. רבי אבא, המוכר לנו מסוגייתנו, סובר שקיים דין 'מתוך'. מדברי הגמרא משתמע שמדובר בדין דאורייתא, הנלמד מפסוקים.

דעתו של רבי אבא היא המחודשת יותר מסברה: מדוע מי שאינו יכול להישבע נדרש לשלם? כדי להבין את פשרו של דין 'מתוך', יש לברר את אופי החיוב בשבועות התורה. באופן כללי, קיימות שתי הבנות מרכזיות בעניין זה:

א. במקרים בהם קיים חיוב שבועה, יש בסיס להטיל על הנתבע חיוב ממוני. השבועה באה כתחליף לחיוב הממוני הזה¹.

ב. חיוב השבועה הוא חיוב עצמאי של הנתבע, ואיננו קשור לחיוב ממוני כלשהו².

לפי ההבנה הראשונה, אין חידוש בכך שמי שאינו יכול להישבע משלם. באופן בסיסי, אדם זה חייב ממון. יש באפשרותו להישבע, ובכך להחליף את החיוב הממוני. במקרה שבו הוא לא נשבע – החיוב הממוני עומד בעינו, ועליו לשלם. לפי הבנה זו, אין זה חשוב מהי הסיבה לכך שהוא איננו נשבע. אין כל הבדל בין מי שאינו נשבע בגלל שאינו רוצה להישבע, או בגלל שאינו יכול. הדין הבסיסי הוא "מתוך שאינו נשבע – משלם".

לפי ההבנה השנייה, חיוב השבועה איננו קשור לחיוב ממוני כלשהו, אלא זהו חיוב עצמאי. מסתבר שחיוב זה נועד להפעיל לחץ על הנתבע, כדי לגרום לו להודות באמת

1 הבנה זו ניתנת לניסוח בדרכים שונות. דרך אחת היא לומר שבאופן בסיסי מוטל על הנתבע חיוב ממוני, והשבועה יכולה להוות תחליף לחיוב זה. בדרך אחרת ניתן להבין שמלכתחילה ניצבות בפני הנתבע שתי אפשרויות: להישבע או לשלם, ועליו להחליט באיזו מבין השתיים עליו לבחור.

2 במסגרת הבנה זו עדיין יש לברר האם חיוב השבועה הוא חובה של הנתבע כלפי בית הדין, לסייע לבירור הדין, או שזהו חוב של הנתבע כלפי התובע. בשאלה זו עסקנו בשיעור בעניין 'מיגו לאפטורי משבועה', עמ' 124.

או לטרוח ולברר את האמת. במסגרת הבנה זו, דין 'מתוך' מתפרש בצורה מחודשת יותר. במקרים בהם הנתבע איננו יכול להישבע, ואמצעי הלחץ איננו יעיל – אנו ממירים את חיוב השבועה בחיוב ממון. בית הדין למעשה יוצרים חיוב ממוני חדש, ומטילים על הנתבע לשלם.

הווה ליה למידע

ייתכן שתהיה נפקא מינה בין שתי ההבנות בנוגע להיקף המקרים בהם ניתן להפעיל את דין 'מתוך'. כדי לבאר זאת, נחזור לדין נוסף שהזכרנו לעיל. כפי שראינו, הגמרא למדה מהכתובים שהיורשים פטורים מלשלם במקרה של "חמשין ידענא וחמשין לא ידענא". מה הטעם לפטור זה?

הראב"ד (בהשגות על הר"ף, גיטין כה: בדפי הר"ף) פירש שהפטור כאן נובע מכך שהתובע איננו שמעון עצמו אלא יורשיו. יורשים אלה אינם יודעים מעצמם על קיומו של החוב, אלא רק על סמך דבריו של אביהם. טענתם היא טענת ברי על ידי אחר. לדעת הראב"ד, הפטור של יורשי ראובן נובע מכך שטענת ברי על ידי אחר היא טענה גרועה, ואין בכוחה לחייב שבועה³.

הש"ך מציע הסבר אחר לפטור של היורשים:

"ודילמא אי הוי אבוהן קיים הוה טעין 'חמשין אית לך, וחמשין ידענא בבירור דלית לך
גבי, והוה משתבע ומיפטור"
(ש"ך חו"מ סי' ע"ב סי"ק נא).

בניגוד לראב"ד, אשר מיקד את הגורם לפטור בזכותו של התובע, הש"ך מעביר אותנו לצדו השני של המתיר: לדעת הש"ך, הפטור כאן נובע מכך שהנתבע איננו ראובן אלא יורשיו. מדברי הש"ך נראה שאנו מפעילים כאן מעין דין 'טענינן': אנו טוענים עבור היתומים את הטענה הטובה ביותר שהיה יכול אביהם לטעון. אילו אביהם היה בחיים, ייתכן שהיה טוען שברי לו שהוא אינו חייב את חמישים הזוזים הנותרים. אילו היה טוען כך – היה נפטר בשבועה מלשלם, ולכן אנו פוטרים גם את היתומים.

התוספות סברו גם הם שהפטור נובע מזהותו של הנתבע, דהיינו מכך שהנתבע איננו ראובן עצמו אלא היורשים. אך הם מנמקים את הפטור בצורה שונה:

3 דיון מפורט יותר בנושא 'ברי על ידי אחר' נמצא לעיל בשיעור בעניין 'חזקה שאין עמה טענה', עמ' 57.

"אלא היינו טעמא דבאב חייב ל'א ידענא', דהיה לו לידע אם חייב לו מנה אם לאו, אבל יורשיו – לא היה להם לידע במילי דאבוהון"
 (תוספות בבא קמא מו. ד"ה דאפילו).

לדעת התוספות, קיימת הגבלה בדין 'מתוך'. אדם שאיננו יכול להישבע מחמת חוסר ידיעה, מחויב לשלם רק אם הוא עצמו אשם בחוסר הידיעה שלו. רק במקרה שהיה עליו לדעת – אנו מטיילים עליו חיוב ממוני. ראובן עצמו אמור לדעת כמה כסף הוא חייב, ולכן אם הוא אינו יודע – עליו לשלם. יורשיו של ראובן אינם אמורים לדעת מה שווי החוב. לכן, על אף שהם אינם יכולים להישבע – אין אנו מחייבים אותם.

הסבר דומה נמצא גם בדברי הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם:

"דהתם הוה ליה למידע, ואערומי הוא דמערים, ותובע נמי טוען עליה ואמר 'מידע ידעת'"
 (השגות הראב"ד הל' שאלה ופקדון פ"ה ה"ט).

בדומה לתוספות, הראב"ד כאן סובר שדין 'מתוך' מופעל רק כאשר היה לו לדעת. הראב"ד מציב תנאי נוסף, אשר איננו מופיע בדברי התוספות: מדובר במקרה שהתובע טוען כלפי הנתבע, שבאמת הוא יודע, אלא שהוא מערים ומשקר כדי להיפטר משבועה. אמנם יש להעיר, שלא ברור שאכן הראב"ד כאן בא ללמד עיקרון כללי בדיני 'מתוך'. ייתכן שדבריו מתייחסים באופן נקודתי למקרה עליו מדובר שם, והדין במקרה זה הוא דין דרבנן בלבד.⁵

מכל מקום, לדעת התוספות דין 'מתוך' מוגבל למקרה שהוזה ליה למידע. ניתן לתלות את חידושם של התוספות בהבנות השונות באופי דין 'מתוך'.

ההבנה הראשונה הייתה שדין 'מתוך' נובע מכך שבאופן בסיסי חיוב שבועה הוא תחליף לחיוב ממוני. לפי כיוון זה, לא נגביל את החיוב למקרה שהוזה ליה למידע, ובוודאי לא נדרוש מהתובע לטעון שהייתה הערמה, אלא בכל מקרה שאינו נשבע – משלם.

ההבנה השנייה הייתה שבדין 'מתוך' אנו ממירים את חיוב השבועה בחיוב ממוני. ייתכן בהחלט שהמרה זו יכולה להתבצע דווקא כאשר הוזה ליה למידע. במקרה שבו לא הייתה לו שום דרך לדעת, והוא נהג לחלוטין כשורה – אין הצדקה לחייב אותו בממון במקום חיוב השבועה.

4 עיין גם השגות הראב"ד הל' מלוה ולוה פ"ג ה"ד.

5 עיין 'קצות' סי' ע"ה ס"ק יא בשאלה האם 'מתוך' הוא דין תורה או דרבנן.

'מתוך' בשבועות דרבנן

בשתי הדוגמאות לדין 'מתוך' המופיעות בגמרא, חיוב השבועה הוא מדאורייתא – שבועת עד אחד ושבועת מודה במקצת⁶. לדעת ראשונים רבים, דין 'מתוך' נאמר בשבועות דאורייתא בלבד, ולא בשבועות דרבנן. כך היא למשל דעת התוספות במסכת כתובות:

”דבשבועה דרבנן לא אמרינן 'מתוך' שאינו יכול לישבע – משלם”

(תוספות כתובות יח: ד"ה ובבבלי).

הגר"א (חו"מ סי' ע"ה ס"ק מב) מפרט מקורות שונים לדעת התוספות, שאין אומרים 'מתוך' בשבועות דרבנן. אך הוא מציין שהמגיד משנה חלק על התוספות. לדעת המגיד משנה דין 'מתוך' קיים גם בשבועות דרבנן⁷.

ההסבר לשיטת התוספות הוא פשוט. התוספות כנראה הבינו, על פי ההבנה הראשונה מבין שתי ההבנות שראינו לעיל, שבדין 'מתוך' השבועה מהווה תחליף לחיוב ממוני. ההנחה העומדת בבסיס הבנה זו היא שבכל מקרה של חיוב שבועה, קיימת ברקע תשתית לחיוב ממוני. הנחה זו נכונה ביחס לשבועות דאורייתא, אך ייתכן שאין היא נכונה ביחס לשבועות דרבנן. המקור לחילוק זה נמצא בגמרא במסכת שבועות:

”בדאורייתא נחתינן לנכסיה, בדרבנן לא נחתינן לנכסיה”

(שבועות מא.).

בשבועות דאורייתא, אם הנתבע איננו מעוניין להישבע – ניתן לרדת לנכסיו ולגבות ממנו את הממוני. הדבר מעיד על כך שקיים רקע ממוני לחיוב השבועה. לעומת זאת, בשבועות דרבנן לא קיים רקע ממוני כזה. בית הדין יכולים להפעיל סנקציות שונות על המחויב בשבועה, אך גביית נכסיו איננה אפשרית. כיוון שכך, דין 'מתוך' יכול להתקיים רק בשבועות דאורייתא, ולא בשבועות דרבנן.

כאמור, המגיד משנה סבר שדין 'מתוך' קיים גם בשבועות דרבנן. על פי דברינו לעיל, הדרך הפשוטה להסביר את שיטתו היא לומר שגם בשבועות דרבנן קיים רקע ממוני, והחילוק של התוספות בין שבועות דאורייתא ודרבנן איננו קיים.

6 הגמרא בבא מציעא צח. מיישמת את דין 'מתוך' במקרה של שבועת השומרים, והראשונים על אתר סוברים ש'מתוך' נאמר גם בשבועת השומרים. אולם, בפשט הגמרא נראה ש'מתוך' נאמר כאן דווקא מחמת החיוב בשבועת מודה במקצת, ולא מחמת החיוב בשבועת השומרים.

7 בס"ק מו מציין הגר"א את דברי המגיד משנה בהל' שאלה ופקדון פ"ג ה"ד, ובהל' מלוה ולוה פ"ג ה"ד.

ניתן להציע כיוון אחר, על פיו גם המגיד משנה מקבל את החילוק בין סוגי השבועות. אמנם לדעתו דין 'מתוך' נאמר גם בשבועות דרבנן. אך עדיין ייתכן שאופי הדין כאן שונה מאופי הדין בשבועות דאורייתא. בשבועות דאורייתא, יש רקע לחיוב ממוני. דין 'מתוך' בא לקבוע, שהשבועה מהווה תחליף לחיוב ממוני זה. לעומת זאת, בשבועות דרבנן לא קיימת תשתית ממונית כזו. כאשר מדובר בשבועות דרבנן, משמעותו של דין 'מתוך' היא יצירת חיוב ממוני חדש, במקומו של חיוב השבועה⁸.

ההבדל בין שבועות התורה השונות

בסעיף הקודם הצענו לחלק בין שבועות דאורייתא ושבועות דרבנן. ייתכן שחילוק דומה קיים כבר ברובד הדאורייתא, בין סוגים שונים של שבועות.

מבין שבועות התורה, מסתבר ביותר להפעיל את דין 'מתוך' בשבועות עד אחד. ראשונים רבים סבורים שעד אחד נאמן ליצור חיוב ממוני, בדומה לשני עדים. ההבדל בין עד אחד לשני עדים הוא רק בכך, שבמקרה של עד אחד יש לנתבע מפלט מהחיוב הממוני – על ידי שבועה. כך למשל כותב הרמב"ן בסוגייתנו:

"מפני שהתורה האמינה עד אחד עד שישבע הלה להכחישו, וכל זמן שלא נשבע – הרי העד נאמן"
(רמב"ן בבא בתרא לד. ד"ה והא דאמר).

לפי הבנה זו, עד אחד יוצר תשתית ברורה של חיוב ממוני. מובן אם כן מדוע מי שאינו יכול להישבע – חייב לשלם⁹.

בשבועות מודה במקצת, ייתכן שהמצב שונה. המחייב בשבועה זו איננו גורם ברור וחד משמעי כעדותו של עד אחד. הודאתו החלקית של הנתבע יצרה מציאות מעורפלת של 'רגליים לדבר', ומציאות זו היא הגורם לחיוב. ניתן להבין שבשונה מעד אחד, ה'רגליים לדבר' אינן יוצרות חיוב ממון, אלא רק חיוב שבועה עצמאי ללא רקע ממוני. ואם כן, נוכל לומר שבשבועות מודה במקצת לא נפעיל את דין 'מתוך', בניגוד לשבועות עד אחד.

8 מצב דומה קיים, אולי, ביחס לגלגול שבועה. קשה לומר שבאופן בסיסי קיימת תשתית לחיוב ממוני על כל נושא שאפשר להשביע עליו בגלגול שבועה. אם אכן דין 'מתוך' נאמר גם בגלגול שבועה, מסתבר יותר שהוא יוצר חיוב ממוני חדש. בעניין 'מתוך' בגלגול שבועה עיין רא"ש בבא מציעא פ"ח סי' י', נימוקי יוסף בבא מציעא נו. בדפי הרי"ף, שו"ע חר"מ ע"ה, טו, וש"ך ס"ק נ-נא.

9 בירור נוסף במעמדו של עד אחד נמצא בהמשכו של שיעור זה.

הזכרנו לעיל את דעת רב ושמואל, שלא אומרים 'מתוך' במקרה של "חמשין ידענא וחמשין לא ידענא". השבועה שעליה מדובר במקרה זה היא שבועת מודה במקצת. התוספות בסוגייתנו (בבא בתרא לד. ד"ה הוי מחויב שבועה) טוענים שלדעת רב ושמואל דין 'מתוך' לא קיים כלל, אפילו לא בשבועת עד אחד (שהיא השבועה עליה מדובר בנסכא דרבי אבא). לפי דברינו לעיל, ניתן להציע הבנה שונה מזו של התוספות. ייתכן שדווקא בשבועת מודה במקצת סוברים רב ושמואל שלא קיים דין 'מתוך'. בשבועת עד אחד הם יודו לרבי אבא שדין 'מתוך' קיים, וחוטף הנסכא חייב לשלם.

לדעת רבי אבא דין 'מתוך' קיים הן בשבועת עד אחד, הן בשבועת מודה במקצת. גם במסגרת דעת רבי אבא יש מקום לחלק בין שבועות דאורייתא שונות. ייתכן שרבי אבא יודה שבשבועת השומרים לא קיים דין 'מתוך', ומי שאינו יכול להישבע – אינו משלם.

ההסבר לכך נובע מאופיה הייחודי של שבועת השומרים. לשבועה זו כלל לא קיים מחייב ברור. הבעלים, הטוען שרשלנותו של השומר היא שגרמה לאבדן רכוש, כלל אינו יודע אם אמנם טענתו נכונה. חיוב השבועה נוצר על בסיס טענת שמא בלבד. מטרתה של שבועת השומרים היא להפיס את דעתו של הבעלים ולהסיר כל ספק, אך אין בסיס ראייתי לחיוב השומר בשבועה. מסתבר בהחלט לומר שבשבועה זו לא קיימת תשתית לחיוב ממוני, ולכן דין 'מתוך' לא יתקיים לגביה.

הצעה זו מסתברת ביותר על פי ההבנה הראשונה בדין 'מתוך', דהיינו שהשבועה מהווה תחליף לחיוב ממוני. כפי שראינו, קיימת הבנה נוספת בדין 'מתוך', על פיה אנו יוצרים חיוב ממוני חדש במקום חיוב השבועה. לפי ההבנה השנייה, קל יותר לומר שגם בשבועת השומרים נפעיל את דין 'מתוך'.

'מתוך' כמבוסס על רמת המוחזקות

עד כה העלינו שני הסברים לדין 'מתוך': חיוב ממוני הקיים ברקע לחיוב השבועה, ומתעורר כאשר הנתבע אינו נשבע; ויצירת חיוב ממוני חדש במקום חיוב השבועה. ניתן להציע גם הסבר שלישי, המבוסס על חידוש של הראב"ן בעניין 'ברי ושמא'.

במקרה של 'ברי ושמא', התובע טוען טענת ודאי שחברו חייב לו ממון. חברו איננו סותר את דבריו בוודאות אלא רק בשמא, "שמא איני חייב לך". במקרה זה נחלקו האמוראים:

"אתמר: 'מנה לי בידך, והלה אומר: 'איני יודע'..."

רב הונא ורב יהודה אמרי: חייב, ברי ושמא – ברי עדיף,

רב נחמן ורבי יוחנן אמרי: פטור, אוקי ממונא בחזקת מריה" (כתובות יב: ועוד).

רב הונא ורב יהודה סוברים 'ברי עדיף'. מקובל להבין בדעתם, שעוצמתה של טענת הברי היא המאפשרת לה – בצורה זו או אחרת – להוציא את הממון מהמוחזק.

הראב"ן (עמ' רפט) מציע הסבר מקורי לדעה זו, השונה מההסבר המקובל. לפי דבריו, כלל אין כאן הוצאת ממון מן המוחזק. טענת השמא של הנתבע מערערת את מוחזקותו, ומגדירה את התובע כמוחזק מבחינה משפטית. מכאן ואילך, חובת הראיה מוטלת על כתפי הנתבע. התובע איננו זקוק להביא ראיה, והוא יכול לקבל לידיו את הממון באמצעות טענת ברי בלבד.

הסבר דומה ניתן להציע ביחס לחיובי שבועה. ייתכן שחיוב השבועה משפיע על מעמדו של הנתבע כמוחזק. חיוב השבועה נובע מרמה מסוימת של ראיות נגד הנתבע, כגון עד אחד או הודאה במקצת¹⁰. ראיות אלה אינן מספיקות לחייבו ממון, אך הן גורמות להתרופפות מעמדו של הנתבע כמוחזק. אחרי שמוחזקותו מתערערת, חובת הראיה עוברת אליו. במקרה כזה, אם מסיבה זו או אחרת הוא לא יצליח להישבע – יהיה עליו לשלם את הממון.

ראינו לעיל את המקרה של "חמשין ידענא וחמשין לא ידענא". הגמרא קבעה שבמקרה זה היורשים פטורים מלהישבע או לשלם. כפי שהזכרנו, הראב"ד הסביר שהדבר נובע מליקוי בטענה של התובע: היורשים אינם תובעים את החוב על סמך ידיעתם, אלא הם יודעים על קיומו של החוב רק מפי אביהם. טענה זו היא טענת ברי על ידי אחר, וזוהי הסיבה לפטור.

ניתן להבין שלדעת הראב"ד טענת ברי על ידי אחר כלל איננה נחשבת לטענה מספיקה כדי לחייב שבועה. ניתן גם להסביר את שיטת הראב"ד בדרך אחרת. ייתכן שטענת ברי על ידי אחר היא אמנם טענה מספיקה כדי לחייב שבועה, אך כאשר הנתבע איננו יכול להישבע – אי אפשר להפעיל את דין 'מתוך'.

השורש להבנה מעין זו נמצא בהסבר הנ"ל לדין 'מתוך', המבוסס על שיטת הראב"ן. במקרה רגיל של חיוב שבועה על פי טענת ברי גמורה, הטענה חזקה מספיק

10 בשבועת השומרים המצב שונה, ואין כל ראייה העומדת בבסיס חיוב השבועה, כפי שביארנו לעיל. ייתכן אם כן שדברינו כאן לא יהיו נכונים בנוגע לשבועת השומרים, אלא רק בנוגע לשבועת עד אחד ומודה במקצת.

כדי לערער את מוחזקות הנתבע¹¹. לכן, כאשר הוא לא יכול להישבע – הוא נאלץ לשלם. בטענת ברי על ידי אחר המצב שונה. אמנם, יש בכוחה של טענה זו לחייב שבועה. אך כיוון שהיא טענה חלשה יותר – היא איננה מצליחה לערער את מעמדו של הנתבע כמוחזק. כיוון שכך, במקרה שהוא איננו נשבע – הממון נשאר בחזקתו, ואי אפשר לחייבו בתשלומים.

'מתוך' בנסכא דרבי אבא

נחזור מכאן למקרה של נסכא דרבי אבא. כאמור, הבסיס לחיוב של החוטף במקרה זה הוא דין 'מתוך'. העד המעיד על החטיפה מחייב את החוטף בשבועה, החוטף אינו יכול להישבע, ולכן עליו לשלם.

מדוע נחשב החוטף כמי שאינו יכול להישבע? בדברי הגמרא לפנינו מופיע נימוק לקביעה זו:

”וכיון דאמר דחטפה – הוה ליה כגולף” (בבא בתרא לד.).

החוטף עצמו מודה במעשה החטיפה מידי של המוחזק. חטיפה כזו נתפסת בעינינו כמעשה גזילה. לכן, חל על החוטף דין של גזלן החשוד על השבועה, והוא אינו יכול להישבע¹².

נימוק זה איננו פשוט מסברה. שהרי, החוטף אמנם מודה במעשה החטיפה, אך הוא מוסיף לתיאור נתוני רקע, המאירים את המעשה באור אחר. לטענתו הנסכא הייתה שייכת לו מקדמת דנא. הוא איננו גזלן, אלא אדם ישר הפועל להשבת רכושו לרשותו. מדוע אם כן אנו מגדירים אותו כחשוד על השבועה?

אם נרצה להבין את דברי הגמרא כפשוטם נצטרך לומר, שדי בהודאתו על מעשה החטיפה כדי לפוסלו. החטיפה, הנראית כלפי חוץ כמעשה גזילה, היא עילה מספקת להגדירו כגזלן. זאת, גם אם הרקע למעשה מנטרל את בעיית הגזל.

רוב הראשונים לא קיבלו הסבר זה, וטענו שלא ניתן לפוסלו, כיוון שעל פי דבריו הוא איננו גזלן¹³. הם הציעו נימוק אחר לכך שהוא אינו יכול להישבע. הנימוק שלהם

11 יש לציין, שבדברי הראב"ן הדגש היה על טענת השמא של הנתבע, המערערת את מעמדו, ואילו הסבר זה מדגיש את עוצמתה של טענת הברי של התובע, המחלישה את מעמד הנתבע.

12 פירוש זה לדברי הגמרא משתמע אולי בדברי הרשב"ם בד"ה היכי, אך בד"ה לישתבע לא נראה כן.

הוא פשוט: הוא אינו יכול להישבע כנגד דברי העד – כיוון שהוא מסכים לחלוטין לדבריו. העד טוען שהוא חטף את הנסכא, ואף החוטף עצמו מודה שזהו תיאור מדויק של האירועים. אמנם, לחוטף יש פרשנות שונה למעשה, ועל פי דבריו אין זה מעשה גזילה. אך בגוף העדות הוא מודה, ואין ביכולתו להכחיש בשבועה.

חלק מן הראשונים שביארו כך את דברי הגמרא, לא גרסו כלל את המילים "הוה ליה כגזלן". ראשונים אחרים התייחסו לגרסה זו, אך פירשו שאין הוא מוגדר כגזלן ממש, אלא רק דינו כגזלן לעניין חוסר היכולת שלו להישבע (עיין למשל ברמב"ן ד"ה הא דאמר, בשם רבנו חננאל).

מיגו מול שני עדים

הראשונים על אתר דנו בשאלות נוספות המתעוררות ביחס לנסכא דרבי אבא. אחת השאלות המרכזיות היא: מדוע החוטף איננו נאמן במיגו? כדי לענות על שאלה זו יש לדון בנפרד במיגו מול שני עדים ומול עד אחד.

הרמב"ן טוען שהחוטף אמור להיות נאמן, במיגו שהיה יכול לטעון שהחזיר את הנסכא לנחטף. לדעת הרמב"ן, גזלן נאמן לטעון שהחזיר את הגזילה, אפילו אם יש שני עדים המעידים שגזל¹⁴. ובמקרה שלנו, הוא יהיה נאמן במיגו לטעון שהנסכא היא שלו.

כדי להסביר מדוע הגמרא לא הפעילה כאן דין מיגו, נאלץ הרמב"ן להזדקק לאוקימתא. הוא מפרש שהעדים ראו את הנסכא ברשות החוטף כשבא לבית הדין. עדות זו שוללת ממנו את היכולת לטעון שהחזיר את הנסכא, וממילא אין לו מיגו. אילולא אותה עדות – החוטף אכן היה נאמן במיגו, אף כנגד העד. הרמב"ן מרחיק לכת יותר מכך, וטוען שהוא יהיה נאמן במיגו אפילו כנגד שני עדים:

"...נאמן לומר 'חטפתי, ודידי חטפתי, מיגו דיכול למימר 'החזרתיה לוי, ואפילו באו שני עדים שחטף' (רמב"ן בבא בתרא לד. ד"ה והא דאמר).

לכאורה קשה מאד להבין את נאמנותו של החוטף מול שני עדים. שני העדים מעידים על מעשה חטיפה מידי של המוחזק. באופן פשוט אנו מפרשים עדות כזו כעדות על

13 עיין רמב"ן ד"ה והא דאמר, רשב"א ד"ה איכא נוסחאות וריטב"א ד"ה גרסת מקצת הספרים.

14 דין זה איננו מפורש בגמרא, ויש ראשונים החולקים עליו – עיין בהמשך דברי הרמב"ן כאן בד"ה והא דאמר המביא את הדעות החולקות.

מעשה גזילה. ואם כן, ניצבים מול החוטף שני עדים המעידים שהוא גזל את הנסכא. כיצד ייתכן שהמיגו מעניק לו נאמנות לסתור את דבריהם של העדים?

ניתן אולי להסביר, שאכן הוא איננו נאמן **לסתור** את דבריהם. לא יעלה על הדעת שנאמנות מדין מיגו תהיה חזקה יותר משני עדים. אולם, במקרה שלנו, המיגו מעניק לו את הכוח **לפרש** מחדש את העדות. כיוון שהוא טוען שהנסכא היא שלו, אנו מקשיבים מחדש לדברי העדים. כעת אנו מפרשים את עדותם לא כמתארת מעשה גזילה, אלא כמתארת אדם הלוקח לידיו רכוש כלשהו, שלא ידוע מיהו בעליו. עדות זו אינה סותרת את טענתו שהנסכא היא שלו, ולכן הוא נאמן.

כמובן, שיטת הרמב"ן איננה הכרחית מסברה. ניתן בהחלט לומר, שעדותם של שני העדים היא מוחלטת, ואיננה ניתנת לפרשנות. אם שני העדים מעידים על חטיפה מידי של המוחזק – אנו מקבלים זאת כעדות על מעשה גזל. הנתבע לא יהיה נאמן לטעון כנגד עדות זו, אפילו אם יש לו מיגו.

מיגו מול עד אחד

גם אם לא נקבל את שיטת הרמב"ן, ונניח שמיגו לא מועיל מול שני עדים, עדיין יש לברר מה הדין של מיגו מול עד אחד. זהו למעשה המקרה של נסכא דרבי אבא. הראשונים מציינים שיש לחוטף מיגו: הוא היה יכול לטעון שכלל לא הייתה חטיפה, והנסכא הייתה ברשותו מאז ומעולם. אילו היה טוען כך, היינו מאמינים לו בשבועה. ומכאן מתעוררת השאלה, מדוע אין הוא נאמן במיגו להישבע על טענתו הנוכחית:

”ואית וליהמניה בשבועה במאי דאמר ידידי חטפי, במיגו דאי בעי אמר ל'א חטפי?'
(תוספות בבא בתרא לד. ד"ה הוי מחויב).

בתירוצם הראשון שוללים התוספות את קיומו של המיגו במקרה זה. כדי להיות נאמן בטענה שמעולם לא הייתה חטיפה, היה עליו להישבע כנגד דברי העד. שבועה כזו, העומדת בסתירה לדבריו של עד אחד, מצריכה העזה מיוחדת. לכן, המיגו המבוסס עליה הוא מיגו דהעזה, ולדעת התוספות אין אומרים מיגו דהעזה.

התירוץ השני בתוספות איננו נוגע לתוקפו של המיגו, אלא לשאלת מעמדו של עד

אחד:

"דכיון דאיכא אחד המחייבו שבועה מן התורה – כן הוא הדין, שישבע להכחיש את העד או ישלם, ואין מועיל לו מיגו ליפטר" (שם).

בבסיס דברי התוספות עומדת הנחה מסוימת בנוגע למעמדו של עד אחד, או ליתר דיוק – בנוגע לאופי החיוב על פי עד אחד בדיני ממונות. בעניין זה קיימות שתי הבנות שונות¹⁵:

- א. עד אחד בא לחייב ממון, אך הנתבע יכול להיפטר מחיוב ממוני זה על ידי שבועה.
- ב. עד אחד בא לחייב שבועה בלבד, ואין בכוחו ליצור חיוב ממוני.

התוספות קיבלו את ההבנה הראשונה, על פיה עד אחד בא לחייב ממון. הנתבע יכול להיפטר מהחיוב הממוני באמצעות השבועה, אך כל עוד הוא לא נשבע – יש בכוחו של העד לחייבו ממון, ממש כמו שני עדים. זוהי גם הסיבה, לדעתם, לכך שמיגו לא יועיל כנגד העד. כיוון שהוא לא נשבע – כוחו של העד שקול לכוחם של שני עדים, וכידוע מיגו איננו מועיל כנגד שני עדים.

חקירה זו בעניין מעמדו של עד אחד נדונה בסוגיה במסכת שבועות (לב.), העוסקת בשבועת העדות. אדם היודע עדות העשויה להועיל לחברו, ונשבע שאינו יודע עדות זו – חייב בקרבן מדין שבועת העדות. דין זה קיים רק אם היה בכוחו של העד לזכות את חברו בממון, כלומר – כאשר סירובו להעיד גרם לחברו להפסד ממוני.

עד אחד איננו מחייב ממון באופן ישיר. יש בכוחו לחייב שבועה בלבד, העשויה לגרום לנתבע לחיוב ממוני, אם הוא לא ירצה להישבע. מכאן מתעוררת השאלה: האם עד אחד המסרב להעיד חייב בשבועת העדות? בגמרא מבואר, שנחלקו בכך התנאים:

"דתניא: משביע עד אחד פטור, ורבי אלעזר ברבי שמעון מחייב.
לימא בהא קמיפלגי, דמר סבר עד אחד כי אתא – לשבועה הוא דקא אתא, ומר סבר
עד אחד כי אתא – לממונא קא אתא!" (שבועות לב.).

הראשונים נחלקו בפירוש דברי הגמרא. פירוש של רש"י על אתר (ד"ה ומר סבר לממונא אתא) הוא מחודש ביותר: לפי דבריו, רבי אלעזר ברבי שמעון סובר שעד אחד מחייב ממון באופן ישיר, ממש כמו שני עדים. לפי פירוש זה, ההלכה המקובלת הקובעת שעד אחד מחייב שבועה – נתונה כאן במחלוקת בין תנא קמא ורבי אלעזר ברבי שמעון.

15 שתי ההבנות האלה מקבילות לשתי ההבנות שהעלינו לעיל בנוגע לחיוב שבועה בכלל. אך יש לדון בהן באופן נקודתי ביחס לעד אחד, שלא כחלק מהמערכת הכללית של שבועות התורה.

רוב הראשונים דחו את פירושו של רש"י, ופירושו שלכולי עלמא עד אחד מחייב שבועה בלבד. מחלוקת התנאים היא לגבי אופי חיוב השבועה: לדעת רבי אלעזר ברבי שמעון, עד אחד באופן בסיסי בא לחייב ממון, והשבועה היא רק תחליף לממון. תנא קמא חולק, וסובר שעד אחד בא מראש לחייב שבועה בלבד, ואין בכוחו לחייב ממון. שתי הדעות האלו הן למעשה שני הצדדים בחקירתנו ביחס למעמדו של עד אחד. בדרך זו הלך הר"י מיגאש על אתר (ד"ה מתני').

הגמרא דוחה למסקנה את הפירוש הנ"ל למחלוקת התנאים. לפי מסקנת הגמרא, כולם מודים ש"עד אחד לשבועה קא אתא", והמחלוקת נוגעת לשאלה עד כמה חיוב ממוני עקיף נחשב כחיוב ממון לעניין שבועת העדות. לפי פירושו של הר"י מיגאש, משמעותה של הכרעת הגמרא היא שלכולי עלמא עד אחד בא לחייב שבועה בלבד, ואיננו מחייב ממון. מסקנה זו איננה הכרחית לפי פירוש רש"י, ולפי פירושו החקירה נשארת פתוחה גם במסקנת הגמרא.

הגדרת מעמדו של עד אחד משמעותית בהקשר מעניין נוסף – בדיני עד זומם. הגמרא במסכת סנהדרין מביאה דין בהלכות עדים זוממים:

"אמר רב חנן: עדי נערה המאורסה שהזומו – אין נהרגין, מתוך שיכולים לומר לאוסרה על בעלה באנו"
(סנהדרין מא.).

כאשר שני עדים מעידים על נערה מאורסה שזינתה, הם עשויים לגרום בעדות זו להוצאתה של הנערה להורג. אולם, ההלכה קובעת שלא ניתן לחייבם במיתה אם הוזמה עדותם. ביכולתם של העדים לטעון שהם כלל לא באו לחייבה מיתה, אלא רק לאוסרה על בעלה מדין אשת איש שזינתה. טענה זו פוטרת אותם מחיוב המיתה.

בעיה דומה קיימת גם לגבי עד אחד בדיני ממונות. כאשר מגיע עד אחד להעיד, בכוחו לחייב שבועה בלבד. אמנם, ייתכן שבמועד מאוחר יותר יבוא עד נוסף ויצטרף אליו, וביחד הם יוכלו לחייב ממון¹⁶. אך במקרה כזה, לא תהיה לכאורה אפשרות לחייב את העד מדין עד זומם. גם אם עדותו תוזם – הוא יוכל לטעון שהוא לא בא לחייב ממון אלא שבועה בלבד, וממילא על פי העיקרון הנלמד מהגמרא הנ"ל – לא נוכל לחייבו.

16 צירוף כזה מתאפשר על פי דינו של רבי נתן, המובא בגמרא במסכת סנהדרין (ל), ונידון לעיל בשיעור בעניין 'מעלין לכהונה על פי עד אחד', עמ' 91.

הרב משה סולובייצ'יק דחה את ההשוואה בין המקרים. הפטור של עדי הנערה המאורסה נובע מההבדל בין תוכן העדות לבין מה שהתרחש בפועל. העדים יכולים לטעון שהם העידו רק על כך שהאישה אסורה לבעלה, אך הם כלל לא העידו שהיא חייבת מיתה. טענה זו אכן פוטרת אותם מעונש.

לעומת זאת, כאשר מדובר בעד אחד, לא קיים פער בין תוכן העדות לחיוב שהוטל על האדם. ביאור הדברים מבוסס על העיקרון שראינו לעיל בדעת התוספות: עדות של עד אחד באה בעיקרה לחייב ממון, והשבועה היא רק תחליף לחיוב הממוני. במקרה שלנו הצטרף בסופו של דבר עד נוסף, והנתבע חויב בממון ללא אפשרות להישבע. אך החיוב הממוני הזה תואם לחלוטין את תוכן עדותו של העד האחד, שהוא, כאמור, בא מתחילתו לחייב ממון. בניגוד למקרה של נערה, שם העדות משתנה, בדיני ממונות העדות איננה משתנה אלא רק מקבלת חיזוק. כיוון שכך, העד איננו יכול לטעון שהוא בא לחייב שבועה בלבד, וניתן לחייבו בדין עד זומם.